АҢДАТПА

Шотаев Мәди Тұрсынбекұлының «8D03205 – Архивтану, құжаттану және құжаттаманы басқаруды қамтамасыз ету» білім бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің партиялық қорларындағы «ерекше папкалардың» құжаттары: тарихи-архивтанулық зерттеу (1937–1991)» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына

Диссертацияның сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің партиялық қорларындағы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1937-1991 жылдары түзілген «ерекше папкалар» құжаттарын тарихи дереккөз ретінде тарихи-архивтанулық тұрғыда зерттеуге арналған.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Кеңестік дәуірде партия аппаратының қоғамды идеологияландыруы, архивтік ақпараттарды пайдаланудың қатаң бақылауда болуы және партиялық құжаттардың жалпы көпшілікке, зерттеушілерге қол жетімсіздігі, шектеулер, ішінара шектеулер қойылуы Қазақстанның саяси тарихын зерттеушілер жұмысына үлкен кедергілер келтірді.

Кеңес дәуірінде пайдалануға шектеу қойылған архивтік құжаттардың құпиясыздандырылып, ғылыми айналымға ендірілуі тарихымызды қайта жазу мүмкіндігін берді. Сондай құжаттардың бірі Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің партиялық қорларындағы «ерекше папкалардың» құжаттары болып табылады.

Олардың ішінде елдің саяси құрылымы, күштеп ұжымдастыру, саяси қуғын-сүргін, жер аудару, эвакуация, әскери құрылымдар дайындау, тың және тыңайған жерлерді игеру, социалистік дәуірдегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы және т.б. туралы құпия сипаттағы құжаттар бар.

XX ғасырдың саяси тарихын жазуда 1930–1950 жылдары жасақталған «ерекше папкалар» бүгінгі таңда аса үлкен сұранысқа ие. Қазақстанда және посткеңестік елдердің, социалистік лагерь құрамында болған шетелдік мемлекеттерде «ерекше» папкалар» құрамына енгізілген құпия деңгейдегі құжаттарды архивтанулық жағынан зерттеу әлі де болса зерттеу объектісіне айналған жоқ. Архивтанулық, деректанулық сипаттағы еңбектер саусақпен санарлық қана. Партия құжаттарының қалыптастырылуы, есепке алынуы мен сақталуы, пайдаланылуы жайындағы зерттеулер Қазақстандағы архив-тердегі құжаттармен жұмыс істеуде басшылыққа алынатыны сөзсіз. Қол жетімсіз болған құжаттарды зерттеу тек академиялық мәселе емес, сонымен қатар қоғамдық-тарихи маңызы бар. «Ерекше папкалар» құжаттарындағы материалдардың күнделікті тұрмыс тіршілікпен қатар жалпы саяси тұрғыдағы тарихын зерттеуде дереккөз ретіндегі маңызын атап өту қажет.

Зерттеу жұмысының нысаны ретінде Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің партиялық қорларындағы «ерекше папкалардың» 1937–1991 жылдардағы құжаттары қарастырылады.

Ал **зерттеу жұмысының пәні –** «ерекше папкалар» құжаттарының реквизиттік бөлімі мен ақпараттық мазмұны, оларды сақтау мен пайдалану ерекшеліктерінің архивтанулық қырлары болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың мақсаты мен міндеттері. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің партиялық қорларындағы 1937–1991 жылдардағы «ерекше папкалардың» құжаттарын тарихи дереккөз ретінде архивтанулық тұрғыдан талдау.

Алдымызға қойған мақсатқа қарай төмендегідей міндеттер белгіленді:

– партиялық архивтердің қалыптасуы және партиялық құжаттардың жинақталуы және архивтерде сақталуы, партиялық құжаттарды ғылыми айналымға енгізу және оларды пайдаланудың кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі ұйымдастырылуы барысын қарастыру;

– «ерекше папка» грифінің пайда болу тарихнамасын талдау және атқарған ролін анықтау;

– «ерекше папкалар» құжаттарына түрлік сыныптау жүргізу;

– «Ерекше папкалары» құжаттары тізімдемелеріне архивтік сипаттама жасау арқылы «ерекше папкалардың» тізімдемелерінің архивтік қор қалыптастырудың ғылыми және әдістемелік нормаларына сәйкестігін талдау;

– «Ерекше папкалар» құжаттар кешені істерінің қалыптастырылу ерекшеліктерін қарастыру;

– XX ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеудегі «ерекше папкалардың» ақпараттық құндылығын ондағы қарастырылған мәселелерді жүйелеу арқылы көрсету.

Зерттелу деңгейі. Тақырыптың ғылыми зерттелу деңгейін жұмыстың ерекшелігіне байланысты, мәселенің сарапануына қарай екі топқа бөліп көрсетуге болады. Оның біріншісі партиялық іс-жүргізу құжаттарын деректанулық тұрғыда зерттеуге арналған ғылыми еңбектерді жатқызуға болады.

КОКП құжаттарын деректанулық тұрғыдан жан-жақты зерттеп, құжаттарды дереккөз ретінде пайдаланудың теориялық-методологиялық әдіс-тәсілдерін қарастырған М.А. Варшавчик КОКП тарихы деректануының іргетасын қалыптастырып, құжаттарды сыныптау арқылы олардың олардың деректік маңызына сипаттама беріп өткен. Автордың еңбектері КОКП үстемдік құрып тұрған дәуірдегі идеологиялық сарында жазылғанымен, партиялық құжаттарды деректанулық тұрғыдан жүйелеудегі орны ерекше.

Іс жүргізу құжаттарының ішінде орталық кеңестік басқару органдарының хаттамалары басты зерттеу обьектісі болып табылды. Деректанушылар деректанудың теориялық-методологиялық мәселелерінің жалпылау мен дамуына зор үлес қосты. Бірқатар авторлардың еңбектерінде тарихи деректерді өткеннің ақпаратын тасымалдаушысы ретінде олардың әлеуметтік табиғаты, ондағы обьективтілік пен субъективтілікке қатынасы, тарихи шындықты бейнелеуде толықтығы мен шынайылығы ашылады.

Тарихи деректерді сыныптау мәселелері, негізгі принциптері, тарихи деректерді пайдалану мен зерттеу әдістері, деректермен жұмыс жасау кезеңдерінің тізбектілігі мен мазмұны туралы В.П. Данилов пен С.И.

Якубовскийдің, В.К. Яцунскийдің, М.К. Макаровтың, А.П. Пронштейннің, О.М. Медушевскийдің және т.б. еңбектерінде қарастырылады.

Тарихи деректермен жұмыс әдістерін жұмыс жасау әдістерін қарастырған М.А. Қадыртаеваның, Жакишеваның, А. Кульшанованың, Қ. Әлімғазиновтың, А. Балапановтың диссертациялық жұмыстарын назардан тыс қалдыруға болмайды.

Кеңестер Одағы Коммунистік партиясы 1991 жылы өз өкілеттілігін тоқтатқан соң, оның архивінің қорларын есепке алу, сақтау және ғылыми жариялау мен пайдалану мәселелері туралы еңбектерді екінші топқа жатқызуға болады. КСРО елдерімен қатар, социалистік режимдегі елдердің ғалымдары, архившілері КОКП архивтерінің мемлекеттік архивтер жүйесіне интеграциялануы, қорларды қайта жасақтау, істерді ғылыми-техникалық өңдеуден өткізу сияқты архивтік жұмыстардың жүргізілуі туралы мәселелерді көтеріп, жариялаумен айналысты. Ғылыми конференциялар мен дөңгелек үстелдер ұйымдастырылып, архившілер мен архив ісі теориясының мамандары өз тәжірибелерімен бөлісіп, пікір алмасты.

КСРО аумағында архив мекемелерінің жұмысын жан-жақты көрсететін басылымдардың қатарында «Вопросы архивоведения», «Советские архивы» журналдарының маңызы ерекше. Архивтердің жалпы жұмыс бағыттарындағы жаңалықтар, жинақтау, есепке алу және сақталуын қамтамасыз ету, анықтамалар беру мен ғылыми жариялау жұмыстарының барысы туралы баяндайтын жарияланымдар зерттеушілер назарына ұсынылып, мамандар талқылауына берілетін бірден бір кәсіби басылымдар болып табылды.

Польша Республикасының Мемлекеттік архивтер Бас дирекциясының, Варшавадағы Жаңа актілер архивінің ұйымдастыруымен өткізілген «Орталық және Шығыс Европа елдеріндегі бұрынғы Коммунистік партиялардың архивтері» атты халықаралық конференция жұмысына Орталық және Шығыс Европаның 13 елінен 28 архивтің өкілдері қатысты. 15 мақала және 32 ғылыми хабарлама ұсынылып талқыланды. Еңбектердің барлығында дерлік Коммунистік партия архивтеріндегі құжаттардың XX ғасырдағы саяси және әлеуметтік тарихты зерттеудің дереккөздік базасы ретінде қарастырылатыны атап көрсетілді.

Мәселенің деректік негізі. Зерттеу жұмысында партиялық конференциялардың, пленумдардың, төралқа отырыстарының, бюролардың, облыстық комитеттер хатшылықтарының, аудандық және қалалық партия комитеттерінің, кеңестік, кәсіподақ және комсомол активтерінің отырыстарының стенограммалары және оларға қосымша дайындық материалдары пайдаланылды.

Олардың қатарында: Қазақстан Республикасы Президенті Архивіндегі «Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитеті» №708 архивтік қорының 1937–1991 жылдарды қамтитын тізімдемелері, партиялық қорлардың, оның ішінде ерекше сектордың құрамына енетін құпия бөлімнің құжаттық қоры, №708 архивтік қордың тізімдемелеріндегі істердің қабылдануы, олардың ерекшеліктері, саны мен құрамы туралы актілерді,

тарихи анықтамаларды тіркеп отыратын әр жылдардағы қор істері және т.б. бар.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы келесідей:

Еліміздің тарихындағы маңызды кезеңдерді қамтитын «ерекше папкалар» құжаттарының ақпараттық мазмұнына Қазақстан тарихын зерттеуде деректанулық және архивтанулық тұрғыдан кешенді түрде талдау жүргізіледі.

«Ерекше папкалар» құжаттарының ғылыми анықтамалық аппаратының архивтік қор қалыптастыру нормаларына сәйкестігіне талдау жасалып, соның ішінде:

- «ерекше папкалар» құжаттары тізімдемелеріне архивтік сипаттама жасау арқылы «ерекше папкалардың» тізімдемелерінің архивтік қор қалыптастырудың ғылыми және әдістемелік нормаларына сәйкестігін талданады;

- партиялық архивтердегі құпиялық грифімен сақтауда болған құжаттардың істерге немесе сақтау бірліктеріне қалыптастыру ерекшеліктері талданады.

XX ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеудегі «ерекше папкалар» құжаттарының ақпараттық құндылығын сарапталып:

- «ерекше папкаларда» сақтаулы құжат түрлеріне сипаттама беріліп, ақпарат сыйымдылығы талданады;

- «ерекше папкалардың хаттамалық бөлімі мен құпия бөлімі құжаттарының мазмұндық ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жасалады;

- құпия бөлім құжаттары корреспонденциялық және тақырыптық ерекшеліктеріне қарай жүйеленеді.

Сонымен қатар диссертация жұмысын дайындау үшін дереккөздер мен ғылыми-зерттеу бағытындағы еңбектерді іздеп табу, талдау, зерделеу барысында төмендегідей жаңалықтар айқындалды: партиялық құжаттардың жинақталуы және архивтерде сақталуы, «ерекше папка» грифінің пайда болуы және атқарған ролі, партиялық құжаттарды ғылыми айналымға енгізу және оларды пайдаланудың кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі ұйымдастырылуының барысы жан-жақты қарастырылды.

Қорғауға шығарылатын ғылыми тұжырымдар:

Партиялық архивтердің қалыптасуын: а) 1904 жылдан қазан төңкерісіне дейінгі партия ұйымдарының астыртын жұмыс жүргізе отырып, партия құжаттарының шет мемлекеттерде сақтаған мерзімі; ә) Қазан төңкерісінен 1927 жылға дейін, коммунистер билік басына келгеннен кейін партиялық архивтердің ресми мәртебе алғанға дейінгі қалыптасу кезеңі; б) 1927 жылдан 1991 жылға дейін партиялық архивтер тоталитарлық жүйенің элементі ретінде жұмыс істеген кезеңіне бөліп қарастыру қажет.

Сонымен қатар көп жылдар бойы астыртын түрде жұмыс жүргізген коммунистер билік басына келгеннен кейін де конспирациялық режимнен құтыла алмауын мынадай белгілерден: партиялық архив қорының мемлекеттік архив қорынан бөлек болуы; партиялық құжаттарға деген ерекше көзқарас; партиялық құжаттардың басым бөлігінің құпиялық режимде сақталуы сияқты белгілер арқылы анықталды.

Партиялық құжаттарға деген ерекше көзқарас КОКП тарихын зерттеуде тарихи деректемелік маңызы бар маңызды әрі көлемді құжаттар кешені қалыптасып архив қорларында сақталып қалуына мүмкіндік берді.

Билік басына келген коммунистердің елдің қандай жолмен дамитыны және оны қалай қалай жүзеге асыратындары туралы нақты бағдарламасының болмауы, партия басшыларының арасында әр түрлі пікірлердің қалыптасып алауыздықтың пайда болуы құпияның ішіндегі құпия болып саналатын «ерекше папка» грифінің пайда болуының себебіне айналды. Құпияның ішіндегі құпияны білдіретін «Ерекше папкалар» құжаттары бірнеше сатылы құпиялық деңгейден тұратын партиялық іс жүргізуде жоғарыдан төменге қарай бағытталған құпия құжаттар түріне айналды.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің партиялық қорларындағы «ерекше папкалар» құжаттарының құрамы мен сипаттамасы және оларда қарастырылған мәселелердің мазмұны мен мағынасына қарай ғылыми айналымға енгізу барысы ашылады. «ерекше папкаларды» зерттеудің архивтанулық мәселелері ашып көрсетіледі.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «ерекше папкалары» құжаттары тізімдемелеріне алғаш рет архивтік сипаттама жасалды. «Ерекше папкалардың» тізімдемелерінің архивтік қор қалыптастырудың ғылыми және әдістемелік нормаларына сәйкестігі талданып, оларды жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалады.

«Ерекше папкалар» құжаттар кешенінің істерінің қалыптастырылу ерекшеліктері ғылыми-әдістемелік тұрғыда қарастырылады.

XX ғасырдағы Қазақстан тарихын зерттеудегі «ерекше папкаларда» қарастырылған мәселелер тақырыптық белгісіне қарай топтастырылып, жүйеленеді.

Зерттеу жұмысының апробациядан өтуі. Диссертациялық жұмыстың тақырыбына сәйкес 11 ғылыми мақала жарық көрді.

Солардың ішінде докторантурада оқу барысында 11 мақала, оның ішінде 3 мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті тарапынан ұсынылған басылымдарда, 1 мақала Scopus базасына енген журналда, 1 мақала Шығыс және Орталық Европа институтының жылнамасында, 4 мақала халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинақтарында және 2 мақала «Жаңа архив» ғылыми-әдістемелік журналында жарияланды.

Диссертацияның хронологиялық шеңберіне Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің партиялық қорларындағы 1937–1991 жылдардағы «ерекше папкалардың» құжаттары.

Диссертация құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, 9 тараушадан, қорытындыдан, қосымшалардан, қысқартылған сөздер тізімінен, пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздер тізімінен тұрады.